

ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΣΥΝΕΤΑΙΡΙΣΜΟΙ ΣΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΙΤΕΥΣΗ (1974-1998)

Βασίλης Πατρώνης, λέκτορας του Τμήματος Οικονομικών Επιστημών
του Πανεπιστημίου Πατρών

Εισαγωγικά

Στο τελευταίο Συνέδριο του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα, «Η Δικτατορία: Καθεστώς-καταβολές-επιπτώσεις, 30 χρόνια μετά» και στα πλαίσια της ανακοίνωσής μας για την πολιτική της δικτατορίας στον αγροτικό τομέα, σημειώναμε ότι κυρίαρχο στοιχείο εκείνης της πολιτικής υπήρξε η υπαγωγή του αγροτικού τομέα στο ρόλο «συμπληρώματος» της αναπτυξιακής διαδικασίας και η συμπίεσή του προς όφελος των αστικών τομέων της οικονομίας. Η πολιτική αυτή επιτεύχθηκε μέσα από το πάγωμα των τιμών των βασικών αγροτικών προϊόντων διατροφής, την περιοριστική εισοδηματική και κοινωνική πολιτική στην ύπαιθρο, αλλά και τη σημαντική μεταφορά αγροτικού πλεονάσματος που ελάμβανε χώρα μέσα από την πώληση βιομηχανικών εισροών στη γεωργία. Στην πραγματικότητα, όπως επισημαίναμε και τότε, οι υπεύθυνοι της αγροτικής πολιτικής της δικτατορίας ανέλαβαν να συνεχίσουν την αναπτυξιακή στρατηγική των συντηρητικών κυβερνήσεων μετά τον Εμφύλιο, οδηγώντας την στις ακραίες της συνέπειες¹.

Η εισοδηματική συμπίεση του αγροτικού κόσμου έφτασε στα όριά της στις παραμονές της πτώσης του καθεστώτος των συνταγματαρχών. Για την ακρίβεια, το 1973 η απόπειρα πολιτικοποίησης της δικτατορίας και διεύρυνσης της κοινωνικής βάσης του εγχειρήματος Μαρκεζίνη οδήγησε σε μεγάλη αύξηση των τιμών των αγροτικών προϊόντων, που σε ορισμένα απ' αυτά ξεπέρασε το 80% και κατά μέσο όρο έφτασε το 37,6% σε σχέση με το 1972. Η ανοδική πορεία των τιμών των αγροτικών προϊόντων θα συνεχιστεί και το 1974, με αποτέλεσμα το αγροτικό εισόδημα σε

1. Βασίλης Πατρώνης, «Εισοδηματική πολιτική και κοινωνική ενσωμάτωση: η πολιτική της Δικτατορίας στον αγροτικό τομέα», εισήγηση στο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Πολιτικής Επιστήμης και του Ιδρύματος Σάκη Καράγιωργα «Η Δικτατορία: Καθεστώς - καταβολές - επιπτώσεις, 30 χρόνια μετά», Πάντειο Πανεπιστήμιο, 10-12 Δεκεμβρίου 1997.

τρέχουσες τιμές να αυξηθεί περισσότερο από 60% μέσα σε δύο χρόνια. Η αύξηση των αγροτικών τιμών υπήρξε τόσο σημαντική ώστε άμεση συνέπεια είχε τη ριζική μεταβολή της κατανομής του εισοδήματος ανάμεσα στις ελληνικές περιφέρειες προς όφελος των αγροτικών και λιγότερο ανεπτυγμένων περιφερειών².

Φαίνεται, λοιπόν, ότι από το 1973 και κυρίως από την αρχή της μεταπολίτευσης η περιοριστική μεταπολεμική αγροτική πολιτική φτάνει στα όριά της και νέοι συσχετισμοί διαμορφώνονται ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό τομέα της παραγωγής.

Η διαπίστωση αυτή ενισχύεται από τη σταδιακή μείωση μετά το 1974 της αγροτικής εξόδου προς το εξωτερικό και τα αστικά κέντρα της χώρας ως συνέπεια του σταδιακού κλεισίματος της εισοδηματικής ψαλίδας μεταξύ πόλεων και υπαίθρου³. Πράγματι, το κατά κεφαλήν αγροτικό προϊόν αυξάνεται ταχύτατα στην περίοδο 1974-1980, ενώ το 1980 οι μέσες αμοιβές των απασχολούμενων στη γεωργία έφθασαν στο ίδιο επίπεδο με εκείνες των απασχολούμενων στη βιοτεχνία και τη μικρή βιομηχανία (Π. Λινάρδος-Ρυλμόν 1987). Η εξέλιξη αυτή αποτυπώνεται και στην καταναλωτική συμπεριφορά των αγροτικών νοικοκυριών που το 1981-82 έχουν ήδη καλύψει μεγάλο μέρος της απόκλισης που είχαν παλαιότερα απέναντι στα αστικά κέντρα. Η αγροτιά παύει να αποτελεί το φτωχό συγγενή του έθνους: «Από τους εξαθλιωμένους αγρότες των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων περνάμε σε μια τάξη μικροπαραγωγών που εισοδηματικά βρίσκονται κοντά στους μικροϊδιοκτήτες και μικροπαραγωγούς των πόλεων»⁴. Ας σημειωθεί ότι οι κοινωνικοοικονομικές αυτές ανακατατάξεις συντελούνται μέσα στο κλίμα ριζοσπαστικοποίησης των πρώτων μεταπολιτευτικών χρόνων, από το οποίο ενισχύονται άμεσα. Έτσι, όταν το 1975-77 οι κυβερνήσεις της ΝΔ θα επιχειρήσουν να κρατήσουν καθηλωμένες τις αγροτικές τιμές, θα προσκρούσουν στη πολιτική κινητοποίηση των αγροτών.

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι το ρευστό πολιτικό σκηνικό της μεταπολίτευσης δημιουργεί νέα δεδομένα και στον αγροτικό χώρο, που αναζητεί και αυτός τη θέση του στις νέες ταξικές ισορροπίες που θα αντικαταστήσουν το μετεμφυλιακό κράτος. Ιδιαίτερα όταν μετά το 1977 ολοκληρώνεται η μετάβαση «από τον ολιγαρχικό κοινοβουλευτισμό σε ένα κοινοβουλευτικό σύστημα βασισμένο στην ευρύτερη λαϊκή συμμετοχή» (Μουζέλης 1989) και στην κυριαρχία του «κράτους των κομμάτων» (Καραμπελιάς 1989), οι κοινωνικές διεργασίες στην ύπαιθρο θα είναι καταλυτικές. Πρόκειται, κυρίως, γι' αυτό που αποκλήθηκε «νέα πολιτικοποίηση του αγροτικού χώρου» (Μαραντζίδης 1995) και που συνοψίζεται στην κυριαρχία των κομματικών μηχανι-

2. Όπως προκύπτει από την επεξεργασία των στοιχείων των Εθνικών Λογαριασμών για την κατανομή του προϊόντος κατά περιφέρειες. Βλ. *Εθνικοί Λογαριασμοί: Εκτίμηση περιφερειακού προϊόντος της Ελλάδας 1970-74*, Αθήνα 1979.

3. Η ενίσχυση της εισοδηματικής θέσης των αγροτών οφείλεται εν μέρει στη κινητοποίησή τους σε συμμαχία με τα κόμματα της αντιπολίτευσης, αλλά επίσης οφείλεται και στη βούληση των πρώτων μεταδικτατορικών κυβερνήσεων να ενισχύσουν τη δημοκρατική νομιμοποίηση μέσα από τον κρατικό διανεμητισμό στην ύπαιθρο. Βλ. Δ. Κιούκλιας 1994, σσ. 145-146.

4. Βλ. Γ. Καραμπελιάς 1989, σελ. 148.

σμών σε βάρος των παραδοσιακών προσωπικών δικτύων των τοπικών πολιτευτών, αλλά και στην –για πρώτη φορά από την εποχή της Κατοχής και του Εμφυλίου– ανάπτυξη συλλογικής πολιτικής δράσης στην ελληνική υπαίθρο, όπως μεταφράστηκε με τη δημιουργία τοπικών κομματικών γραφείων ακόμη και στα μικρότερα χωριά, με τη διοργάνωση πολιτικών και πολιτιστικών εκδηλώσεων και με τη δημιουργία αγροτικών και πολιτιστικών συλλόγων.

Στα πλαίσια αυτής της έντονης κοινωνικοπολιτικής κινητικότητας του αγροτικού χώρου κατά την πρώτη μεταπολιτευτική περίοδο αναζωπυρώνεται το ενδιαφέρον για τους αγροτικούς συνεταιρισμούς. Το Σεπτέμβριο του 1974 απολύονται οι διορισμένες από τη δικτατορία διοικήσεις και επανέρχονται οι προ του 1967 εκλεγμένες συνεταιριστικές διοικήσεις. Στην ηγεσία της ΠΑΣΕΓΕΣ επανέρχεται ο προ της δικτατορίας πρόεδρος της Η. Χρονόπουλος, η ομάδα του οποίου θα συνεργαστεί αρμονικά με τις κυβερνήσεις της ΝΔ, προκαλώντας τη σφοδρή κριτική της αντιπολίτευσης. Οι πρωτοβάθμιοι συνεταιρισμοί αυξάνονται αριθμητικά και μαζικοποιούνται, ενώ αναδεικνύονται σε πόλους συσπείρωσης και διεκδίκησης των αγροτών, αλλά και σε κέντρα πολιτικών συζητήσεων και κομματικών αντιπαραθέσεων. Παράλληλα, σε ένα μεγάλο μέρος της ελληνικής υπαίθρου ανασυγκροτούνται οι αγροτικοί σύλλογοι, ιδιαίτερα εκεί όπου οι συνεταιρισμοί ελέγχονταν από την κυβερνητική πλειοψηφία. Το 1977, με πρωτοβουλία του ΠΑΣΟΚ και του ΚΚΕ, δημιουργείται η Πανελλήνια Συνομοσπονδία Αγροτικών Συλλόγων ΓΕΣΑΣΕ, η οποία υποστηρίζει θερμά και εν μέρει καθοδηγεί τα αγροτικά συλλαλητήρια και τις κινητοποιήσεις της εποχής, ενώ, παράλληλα, επιτίθεται κατά της επίσημης ΠΑΣΕΓΕΣ κατηγορώντας την ότι ταυτίζεται με τις κυβερνητικές επιλογές. Σοβαρό σημείο σύγκρουσης, εξάλλου, θα αποτελέσει η ψήφιση από τη συντηρητική παράταξη του Ν. 921/79 σε μια προσπάθεια εξορθολογισμού του συνεταιριστικού κινήματος ενόψει της επικείμενης ένταξης στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα. Ο νόμος αυτός που συντάχθηκε με τη συμμετοχή και της ΠΑΣΕΓΕΣ θα συγκεντρώσει τα σφοδρά πυρά της αντιπολίτευσης και θα καταγγελθεί ως αντιδημοκρατικός.

Αλλά και μετά την κυβερνητική μεταβολή του 1981 και την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία, ο συνεταιριστικός χώρος εξακολουθεί να βρίσκεται στο επίκεντρο της δημόσιας συζήτησης σχετικά με ζητήματα αγροτικής πολιτικής και ανάπτυξης. Οι διαδοχικές νομοθετικές παρεμβάσεις του ΠΑΣΟΚ στα 1982, 1983 και 1985 και οι αντιθέσεις που προκαλούνται εξαιτίας τους, η μεγάλη συμμετοχή του αγροτικού κόσμου στις συνεταιριστικές αρχαιρεσίες που οδηγούν στον έλεγχο της ΠΑΣΕΓΕΣ από το κυβερνών κόμμα το 1983, η δημιουργία ξεχωριστής Συνομοσπονδίας Αγροτικών Συλλόγων από τη συντηρητική παράταξη το 1985, αλλά και οι συγκρούσεις με την αριστερή αντιπολίτευση για τη στάση της ΠΑΣΕΓΕΣ απέναντι στις αγροτικές κινητοποιήσεις μετά το 1983, μας δίνουν το στίγμα της εποχής. Οι εξελίξεις αυτές συμβαδίζουν, αν δεν αντανακλούν, την ολοένα αυξανόμενη σημασία του συνεταιριστικού τομέα ως φορέα κοινωνικής οικονομίας στα πλαίσια της γενικότερης οικονομικής προσπάθειας της χώρας. Πράγματι, τόσο στη δεκαετία του 1970, όσο, κυρί-

ως, στη δεκαετία του 1980, το γενικότερο κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο και οι ιδεολογικές συνιστώσες της εποχής ευνοούν όλο και περισσότερο την ανάληψη παραγωγικών δραστηριοτήτων από τις συνεταιριστικές οργανώσεις, κυρίως στους τομείς αποθήκευσης, εμπορίας και τυποποίησης αγροτικών προϊόντων. Την τύχη αυτών των επενδυτικών και παραγωγικών προσπαθειών του συνεταιριστικού τομέα θα εξετάσουμε σε άλλο σημείο της παρούσας ανακοίνωσης. Ας περιοριστούμε προς το παρόν στη διαπίστωση ότι, κυρίως μετά το 1980, η κοινωνική αποδοχή και εμβέλεια των συνεταιριστικών οργανώσεων αυξάνονται συνεχώς, καθώς και το ειδικό τους βάρος στα πλαίσια της αγροτικής οικονομίας. Αυτό, εξάλλου, αντανακλάται ακόμη και στα προγράμματα σπουδών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης: Σε πολλά τμήματα κοινωνικών-οικονομικών επιστημών των ΑΕΙ εισάγονται μαθήματα Συνεταιριστικής Οικονομίας, ενώ σε δύο ΤΕΙ της χώρας δημιουργούνται τμήματα Στελεχών Συνεταιριστικών Επιχειρήσεων.

Η κρίση του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος

Αν, όμως, το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα είχε μια δυναμική παρουσία στις δεκαετίες του 1970 και του 1980, το ίδιο δεν μπορεί να ειπωθεί και για τη σημερινή συγκυρία. Πράγματι, από όλες τις πλευρές αναγνωρίζεται ότι στη χώρα μας οι αγροτικοί συνεταιρισμοί διέρχονται σήμερα μια βαθύτατη κρίση, η οποία εκφράζεται τόσο στο επίπεδο της οικονομικής διαχείρισης των παραγωγικών μονάδων, όσο και στο επίπεδο της εκπροσώπησης του αγροτικού κόσμου. Συγκεκριμένα, οι συνεταιριστικές οργανώσεις στηλιτεύονται, γιατί, εξαιτίας της κακής τους διαχείρισης και στηριζόμενες στις εγγυήσεις του κράτους και της ΑΤΕ, συσσώρευσαν χρέη εκατοντάδων δισ. δραχμών, τα οποία στη συνέχεια διαγράφηκαν επιβαρύνοντας τον κρατικό προϋπολογισμό. Αμφισβητείται, επίσης, έντονα η παραγωγική τους δυναμική και η συμβολή τους στην ανάπτυξη του αγροτικού τομέα, ενώ καταγγέλλεται η εμπλοκή των πολιτικών κομμάτων στα εσωτερικά των συνεταιρισμών και η στενή διασύνδεση των ΑΣΟ με τον κρατικό μηχανισμό. Τέλος, η ηγεσία των συνεταιρισμών και της ΠΑΣΕΓΕΣ κατηγορείται ότι ευθυγραμμίζεται απόλυτα με τις κυβερνητικές επιλογές και την εκάστοτε αγροτική πολιτική.

Πράγματι, ένα από τα εντυπωσιακότερα χαρακτηριστικά των πρόσφατων αγροτικών κινητοποιήσεων του 1996-97 στη χώρα μας ήταν η παντελής απουσία του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος και των αντιπροσώπων του⁵. Ακόμα και στις

5. Το Δεκέμβριο του 1996 και μόλις τρεις μήνες μετά τις βουλευτικές εκλογές που οδήγησαν στην εξουσία τον Κων. Σημίτη, εκτεταμένες αγροτικές κινητοποιήσεις συγκλόνισαν την κοινωνία και την οικονομία της χώρας. Οι βαμβακοπαραγωγοί της Θεσσαλίας χρησιμοποιώντας τα αγροτικά τους μηχανήματα απέκλεισαν την εθνική οδό Αθήνας-Θεσσαλονίκης ζητώντας αύξηση των επιδοτήσεων εξαπτίας των αντίξων καιρικών συνθηκών και των αυξανόμενων περιορισμών που τίθενται από την Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ). Σε σύντομο χρονικό διάστημα οι αγρότες από άλλες περιοχές ακολούθησαν το παράδειγμα των βαμβακοπαραγωγών καταλήγοντας σε αλληπάλληλους αποκλει-

δημόσιες συζητήσεις που αφορούν στα αγροτικά ζητήματα, και οι οποίες ξεκίνησαν εξαιτίας των αγροτικών κινητοποιήσεων, η απουσία των επισήμων του συνεταιριστικού κινήματος ήταν περισσότερο από εμφανής, καταδειχνοντας, κατά τη γνώμη μας, τη βαθιά κρίση στην οποία έχουν περιέλθει οι ελληνικές ΑΣΟ, όπως και τη φθίνουσα επιρροή τους στην ελληνική ύπαιθρο.

Η κρίση αυτή γίνεται ιδιαίτερα εμφανής στο επίπεδο των παραγωγικών δραστηριοτήτων του συνεταιριστικού τομέα, οι οποίες τα τελευταία χρόνια φαίνεται να δοκιμάζονται σοβαρά. Έτσι, δημιουργείται το παράδοξο που περιγράφεται από την οργανωτική επέκταση και μεγέθυνση του συνεταιριστικού τομέα από τη μια μεριά, και από την οικονομική και κοινωνική του περιθωριοποίηση από την άλλη. Στην πραγματικότητα, η αριθμητική αύξηση των ΑΣΟ κατά την περίοδο αυτή δεν ακολουθήθηκε από μια αντίστοιχη επέκταση των παραγωγικών τους δραστηριοτήτων στον αγροτικό τομέα. Αντιθέτως, μάλιστα, φαίνεται ότι οι ΑΣΟ έχουν περιοριστεί σε ένα παθητικό διαμεσολαβητικό ρόλο ανάμεσα στο κράτος, την ΑΤΕ και τους αγρότες (Paradopoulos A.G. and Patronis V. 1997). Πιο συγκεκριμένα:

- Περισσότερο από το 60% του συνολικού αριθμού των ΑΣΟ είναι πιστωτικοί συνεταιρισμοί, δηλαδή αποτελούν κυρίως διαμεσολαβητές για τη διοχέτευση βραχυ- και μεσο-πρόθεσμων δανείων της ΑΤΕ στους αγρότες. Στις προμηθευτικές εργασίες, ο ρόλος των συνεταιριστικών οργανώσεων είναι επίσης διαχειριστικός, ενώ η δραστηριότητα της κοινής εκμετάλλευσης μηχανημάτων και λοιπού γεωργικού εξοπλισμού παρέμεινε σε χαμηλά επίπεδα και η από κοινού καλλιέργεια της γης είναι σχεδόν ανύπαρκτη. Τέλος, σε ό,τι αφορά την ανάμιξη των ΑΣΟ στη μεταποίηση και την εμπορία των αγροτικών προϊόντων, η συμβολή τους στο εισόδημα των παραγωγών δε φαίνεται ιδιαίτερα σημαντική (βλ. Daouli and Demoussis 1988).
- Ο αριθμός των ελληνικών ΑΣΟ σήμερα ξεπερνά τις 7.000, ενώ ο μέσος αριθμός στα περισσότερα κράτη-μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης δεν ξεπερνάει τις 2.000, μόνο δε η Γαλλία και η Γερμανία έχουν από 5.000 η καθεμιά. Ο αριθμός των ΑΣΟ στην Ελλάδα δεν είναι απλά μεγάλος, αλλά έχει αυξηθεί κατά τις δύο τελευταίες δεκαετίες αντίθετα με τα υπόλοιπα κράτη-μέλη της Ε.Ε., όπου έχει υπάρξει μια σημαντική τάση μείωσής τους εξαιτίας των στρατηγικών συνένωσης, που δεν έχουν ακόμα εφαρμοστεί στη χώρα μας. Εξάλλου, ο μέσος αριθμός μελών ανά ΑΣΟ στη χώρα μας είναι μικρότερος των 100 ατόμων, ενώ στο 20% των αγροτικών κοινοτήτων λειτουργούν περισσότεροι από ένας συνεταιρισμοί⁶. Έτσι, στο πλαίσιο της Ε.Ε. η Ελλάδα διατηρεί ακόμα περισσότερους συνεταιρισμούς με λιγότερα μέλη και λιγό-

σμούς δρόμων, που διήρκεσαν περίπου ένα μήνα, με σημαντικές επιπτώσεις για την οικονομία της χώρας. Για μια λεπτομερή ανάλυση των πρόσφατων γεγονότων βλ. Λουλούδης και Μαραβέγιας 1998.

6. Βλ. Γ. Δασκάλου 1992, σσ. 382-383.

τερους εργαζομένους. Το τελευταίο αυτό στοιχείο μαζί με το γεγονός ότι μόλις το 15,6% των αγροτικών συνεταιρισμών απασχολούν μόνιμο προσωπικό είναι σαφώς ενδεικτικά του χαμηλού επιπέδου της εμπορικής δραστηριότητας των ελληνικών συνεταιρισμών⁷.

- Οι ελληνικές ΑΣΟ έχουν διατηρήσει σημαντική υποδομή, η οποία περιλαμβάνει αγροτο-βιομηχανίες, αποθηκευτικούς χώρους και άλλες εγκαταστάσεις για την εξυπηρέτηση των μελών τους, ενώ ακόμα διακινούν μεγάλες ποσότητες αγροτικών προϊόντων. Παρ' όλα αυτά, η δραστηριότητά τους χαρακτηρίζεται από σοβαρές αδυναμίες. Για παράδειγμα, στον κλάδο τροφίμων και ποτών, παρά τη μεγάλη του σημασία για την εθνική οικονομία, μόνο το 8% των καταστημάτων ανήκουν σε ΑΣΟ⁸. Επίσης, παρά το γεγονός ότι το 70% των γεωργικού πληθυσμού είναι μέλη των ΑΣΟ, το ποσοστό των τελευταίων στην εμπορία των προϊόντων που ανήκουν στον αγροτικό τομέα μόλις υπερβαίνει το 20% του συνόλου. Η πλειονότητα των ΑΣΟ που ασχολούνται με την επεξεργασία και την εμπορία αγροτικών προϊόντων σήμερα δεν είναι σε θέση να λειτουργήσουν ανταγωνιστικά στην αγορά χωρίς τη βοήθεια του κράτους ή των επιδοτήσεων της Ε.Ε.
- Εξάλλου, σύμφωνα με τη Διεύθυνση Συνεταιρισμών της ΑΤΕ, μόνο το 4,3% των ενεργών συνεταιρισμών μπορούν να θεωρηθούν ως μεγάλης δραστηριότητας, το 33,7% ως μεσαίας δραστηριότητας και το 62% ως μικρής δραστηριότητας (ΑΤΕ 1991). Σύμφωνα με τις ίδιες εκτιμήσεις, τα περισσότερα συνεταιριστικά εργοστάσια χαρακτηρίζονται χαμηλής απασχόλησης και χαμηλής κερδοφορίας, στοιχεία που συνδέονται με υψηλό κόστος παραγωγής και αυξημένο κόστος διαχείρισης, ενώ το ποσοστό της προστιθέμενης αξίας στο συνεταιριστικό τομέα παραμένει αρκετά χαμηλό.
- Στο πλαίσιο της κοινής ευρωπαϊκής αγοράς, οι ελληνικές ΑΣΟ θα πρέπει να ανταγωνιστούν τόσο με τις ξένες όσο και με τις ντόπιες ιδιωτικές επιχειρήσεις, που είναι σε πλεονεκτική θέση όχι μόνο λόγω της χρησιμοποίησης σύγχρονων τεχνικών οργάνωσης και διοίκησης αλλά, επίσης, και λόγω της ποιότητας και των ικανοτήτων του ανθρώπινου δυναμικού τους. Οι ελληνικές ΑΣΟ έχουν καθυστερήσει σημαντικά να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της εσωτερικής τους οργάνωσης και της ποιότητας του εργατικού δυναμικού που απασχολούν σε σχέση με το απαιτούμενο επίπεδο εκπαίδευσης και εμπειρίας.
- Μια από τις σημαντικότερες πλευρές της λειτουργίας και των δραστηριοτήτων των ελληνικών ΑΣΟ είναι η στενή τους σχέση με το κράτος και την αγροτική πολιτική, που μπορεί να θεωρηθούν ως ο κύριος λόγος για την οικονομική τους δυσπραγία (Πατρώνης 1997). Πράγματι, ο στενός εναγκαλισμός

7. Βλ. ΑΤΕ 1991, σελ. 22.

8. Βλ. Καζάκος και Ιωάννου 1990, σελ. 35.

των συνεταιρισμών από το κράτος και οι διάφορες διασυνδέσεις τους (πιστωτική διαμεσολάβηση, διανομή των επιδοτήσεων, διανομή των αγροτικών εφοδίων εκ μέρους της ΑΤΕ και του κράτους, ρύθμιση των αγροτικών δανείων, πολιτικές και κομματικές παρεμβάσεις στις μεγάλες συνεταιριστικές οργανώσεις), όπως θα δούμε και στη συνέχεια, δημιουργούν ένα αποπνικτικό περιβάλλον για τη λειτουργία του συνεταιριστικού κινήματος και υποσκάπτουν αποφασιστικά τους σκοπούς του.

- Κύριο χαρακτηριστικό της παραγωγικής δραστηριότητας των ελληνικών συνεταιρισμών είναι ο «συμπληρωματικός-επιβιοηθητικός» τους ρόλος απέναντι στις ανάγκες του κράτους και του ιδιωτικού τομέα. Στην πραγματικότητα, οι ΑΣΟ είναι ουσιαστικά απύσυχες από όλους τους κερδοφόρους βιομηχανικούς κλάδους, ενώ λειτουργούν κυρίως σε κλάδους όπου υπάρχει μικρή συγκέντρωση και μειωμένο ιδιωτικό συμφέρον, εμπορεύονται ή προχωρούν σε βιομηχανική τυποποίηση αντί να αναμιγνύονται με δυναμικές και σύνθετες βιομηχανικές δραστηριότητες και παράγουν χαμηλό ποσοστό της προστιθέμενης αξίας: *«Έτσι, για παράδειγμα, οι συνεταιρισμοί συλλέγουν μεγάλες ποσότητες σιτηρών, αλλά δεν παίρνουν μέλος στους κερδοφόρους κλάδους των αλεύρων και των ζυμαρικών, εκκοκκίζουν αλλά δεν παίρνουν μέρος στην κλωστούφαντουργία, συλλέγουν ξύλο αλλά κρατούνται μακριά από την επεξεργασία του, εμπορεύονται μεγάλες ποσότητες φρούτων και συμμετέχουν περιθωριακά στην παραγωγή χυμών, επεξεργάζονται το γάλα αλλά μόνο σε μικρό βαθμό ασχολούνται με την παρασκευή των κερδοφόρων γαλακτοκομικών προϊόντων κ.τ.λ.»* (Λάππας 1990, σελ. 25).
- Αυτές οι πρακτικές, μαζί με την αρχή των ΑΣΟ να απορροφούν όλες τις διαθέσιμες ποσότητες αγροτικών προϊόντων ανεξάρτητα από τις δυνατότητες εμπορίας τους στην αγορά, συντείνουν σημαντικά στην ελαχιστοποίηση των δυνατοτήτων επίτευξης θετικών οικονομικών μεγεθών, μετατρέποντάς τις έτσι σε ζημιολύγες επιχειρήσεις. Αν προσθέσει κανείς σε όλα αυτά τα χρονίζοντα προβλήματα του ελληνικού συνεταιριστικού κινήματος, όπως τον οργανωτικό πολυτεμαχισμό, την αποσπασματικότητα των δράσεων, την αδιαφανή διαδικασία πρόσληψης στελεχών, τη συχνή σύγχυση για τις αρμοδιότητες ανάμεσα στα εκλεγμένα και τα μόνιμα στελέχη, τις πολιτικές και τις κομματικές παρεμβάσεις, τις περιπτώσεις κακοδιαχείρισης, τότε μπορεί να κατανοήσει γιατί ένα μέρος της κοινής γνώμης διατηρεί μια καθόλου κολακευτική εικόνα για τους συνεταιρισμούς.

Βέβαια, το ζήτημα της κρατικής παρέμβασης στις συνεταιριστικές υποθέσεις δεν είναι μόνο σημερινό φαινόμενο. Από πολύ νωρίς, από τη δεκαετία 1920-1930 ήδη, το ελληνικό κράτος και οι τράπεζες (η ΕΤΕ αρχικά και η ΑΤΕ στη συνέχεια), με μια σειρά νομοθετικές παρεμβάσεις (όπως την εγκατάλειψη του συλλογικού δανεισμού, την εισαγωγή του θεσμού του γεωργικού ενεχυρογράφου και του θεσμού της κρατικής εποπτείας των συνεταιρισμών), είχαν φροντίσει ώστε η επέκταση των συ-

νεταιρισμών στην ελληνική ύπαιθρο να γίνει κάτω από τον αυστηρό έλεγχο και την εποπτεία τους, καθιστώντας τους απλώς το δίαυλο μέσω του οποίου προωθούσαν την πολιτική τους στον αγροτικό χώρο. Εξάλλου, από την εποχή του Μεσοπολέμου ακόμη είχε δημιουργηθεί ένα πλέγμα μεθόδων και μέσων κρατικής προστασίας και παρέμβασης, που επηρέασε καθοριστικά την εξέλιξη της αγροτικής οικονομίας και περιόρισε τους αγροτικούς συνεταιρισμούς σε ένα περιθωριακό πιστωτικό ρόλο, εκείνον της διοχέτευσης στον αγροτικό κόσμο των «δανείων συντήρησης», όπως αποκλήθηκαν τα βραχυπρόθεσμα καλλιεργητικά δάνεια. Τέλος, η ηγεσία του συνεταιριστικού χώρου παρέμενε πάντα στα χέρια της παραδοσιακής αγροτικής ελίτ, που για το σκοπό αυτό χρησιμοποιούσε μια σειρά μέτρων «προδημοκρατικού» χαρακτήρα. Τέτοια μέτρα, όπως η πολλαπλή ψήφος, σε συνδυασμό με πρακτικές αποκλεισμού των μικρών αγροτών, οδηγούσαν στη μονοπώληση της ηγεσίας της ΠΑΣΕΓΕΣ από αγροεπιχειρηματικά και μεσοαστικά στοιχεία, τα οποία εκφράζονταν προδικτατορικά από την ομάδα Μπαλτατζή. Με τον ίδιο τρόπο, οι ελίτ αυτές κατέληγαν να ελέγχουν τις κορυφαίες συνεταιριστικές οργανώσεις και, σε συνεργασία με κρατικούς λειτουργούς, το σύνολο του κρατικοσυνεταιριστικού μηχανισμού⁹.

Κράτος και συνεταιρισμοί στη μεταπολιτευτική περίοδο

Το 1974, η τομή της μεταπολίτευσης ανατρέπει τις πολιτικές και κοινωνικές ισορροπίες και αναδιαμορφώνει το σκηνικό άσκησης της εξουσίας. Στα πρώτα χρόνια της μεταπολίτευσης το αγροτικό συνεταιριστικό κίνημα εμφανίζεται δυναμικά στο προσκήνιο διεκδικώντας καλύτερη μεταχείριση απ' ό,τι στις προηγούμενες δεκαετίες αλλά και εκφράζοντας τις υπόγειες μεταβολές που συντελούνται στους συσχετισμούς ανάμεσα στον αγροτικό και τον αστικό τομέα. Πράγματι, μετά το 1975 οι αγροτικές κινητοποιήσεις πολλαπλασιάζονται με κύριο στόχο τη διατήρηση και τη διεύρυνση των πλεονεκτημάτων που πέτυχαν από το 1973 στο επίπεδο των τιμών, αλλά εκφράζοντας παράλληλα τις προσδοκίες του αγροτικού πληθυσμού για ενσωμάτωση επί ίσοις όροις στην ελληνική κοινωνία. Αυτό ακριβώς το αίτημα του αγροτικού κόσμου για ισότιμη συμμετοχή του στην ελληνική κοινωνία θα βρει την έκφρασή του στο πολιτικό πρόγραμμα του ΠΑΣΟΚ. Έτσι, σταδιακά ο κόσμος της υπαίθρου θα αναγνωρίσει τον εαυτό του στους «μη προνομιούχους Έλληνες» και θα γίνει κύρια «δύναμη της αλλαγής». Άλλωστε, στα πλαίσια της «νέας πολιτικοποίησης του αγροτικού χώρου» της μεταπολίτευσης, το ΠΑΣΟΚ εμφανίζει συγκριτικά πλεονεκτήματα απέναντι στη συντηρητική παράταξη: η ευρεία και ελεύθερη διάδοση των πολιτικών ιδεολογιών στον αγροτικό πληθυσμό εξυπηρετεί τα ιδεολογικά και οργανωτικά πανέτοιμα κόμματα της Αριστεράς και καταδικάζει τα ιδεολογικά φτωχά και οργανωτικά ανέτοιμα κόμματα της Δεξιάς (Κιούκias 1994). Με αυτό τον τρόπο το ΠΑΣΟΚ που απευθυνόταν στους αγρότες ως αδιαφοροποίητη ενότητα

9. Δ. Κιούκias 1994, σελ. 92.

(Λουλούδης και Μαραβέγιας 1998), υιοθετώντας μια διαφορούμενη γλώσσα και χωρίς να θίγει τη μικροϊδιοκτησία, θα έχει τα μεγαλύτερα κέρδη, συσπειρώνοντας ευρύτατες αγροτικές μάζες γύρω από το πολιτικό του πρόγραμμα. Η διαδικασία ριζοσπαστικοποίησης πλατιών αγροτικών στρωμάτων θα συμπληρωθεί με την εκλογική τους μεταστροφή που αρχίζει το 1977 και ολοκληρώνεται το 1981 και, για πρώτη φορά μετά τον πόλεμο, αποσπά τον αγροτικό πληθυσμό από την κυρίαρχη επιρροή της Δεξιάς.

Σε ό,τι αφορά τα συνεταιριστικά πράγματα στην περίοδο 1974-1979 συνεχίστηκε το προδικτατορικό καθεστώς, στο θεσμικό επίπεδο τουλάχιστον. Το 1979, η εισαγωγή στη Βουλή προς ψήφιση από τη ΝΔ του Νόμου 921 θα αποκαλύψει τη διαφορετική φιλοσοφία των δύο παρατάξεων για το μέλλον των ελληνικών συνεταιρισμών: σύμφωνα με τους εισηγητές της πλειοψηφίας, οι συνεταιρισμοί όφειλαν να μετασχηματιστούν σε οργανισμούς ικανούς «να προσαρμοστούν στις συνθήκες της αγοράς μέσω ενός έντονου επιχειρηματικού πνεύματος», ενώ το ΠΑΣΟΚ αντέτεινε το δικό του μοντέλο, τον αγροτοβιομηχανικό συνεταιρισμό, «ως τη μόνη λύση στο αγροτικό πρόβλημα». Ο Ν. 921/79, αν και στα λόγια επιζητούσε τον εκσυγχρονισμό των συνεταιριστικών οργανώσεων, στην πράξη φάνηκε να αναπαράγει την παλιά τάξη πραγμάτων. Διατηρώντας το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα εξασφάλιζε τις αγροεπιχειρηματικές ελίτ στην κορυφή του συνεταιριστικού κινήματος, ενώ μια σειρά από ρυθμίσεις επέτειναν την εξάρτηση της συνεταιριστικής δομής από το κράτος. Τέλος, εισάγονταν και κάποιοι αόριστοι συμμετοχικοί θεσμοί που θα εξασφάλιζαν στο μέλλον ισότιμη συνεργασία κράτους και αγροτών, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στο παρελθόν.

Ο Ν. 921/79 υπήρξε εξαιρετικά βραχύβιος. Με την άνοδο του ΠΑΣΟΚ στην εξουσία αντικαταστάθηκε από μια σειρά νόμους που ψηφίστηκαν στην τριετία 1982-1985 και επιχειρήσαν την εξ αρχής ρύθμιση των σχέσεων κράτους και αγροτικών οργανώσεων. Το 1982 ψηφίστηκε ο Νόμος 1257, που έφερε τον αμφιλεγόμενο τίτλο «Για την αποκατάσταση της δημοκρατικής τάξης στους συνεταιριστικούς οργανισμούς». Ο νέος νόμος καταργούσε παλιές διατάξεις που ευνοούσαν την αναπαραγωγή των παραδοσιακών συνεταιριστικών ηγεσιών όπως την πολλαπλή ψήφο, την ψηφοφορία δι' αντιπροσώπου, το πλειοψηφικό εκλογικό σύστημα. Στη θέση τους θεσμοθετούνταν η γενική αρχή «ένα άτομο-μια ψήφος» άσχετα από τις συνεταιριστικές μερίδες, εκλογικό σύστημα απλής αναλογικής και ο αποκλεισμός ορισμένων συνεταιρισμών που θεωρούνταν μη αντιπροσωπευτικοί των πραγματικών αγροτών. Εξάλλου, για να επιτύχει την άνευ όρων υποταγή στις ρυθμίσεις του, ο νόμος προέβλεπε τη διάλυση κάθε συνεταιριστικής οργάνωσης που δε θα προσάρμοζε το καταστατικό της εντός τριών μηνών¹⁰. Τέλος, επιβάλλοντας αναγκαστικές ρυθμίσεις για μια σειρά ζητήματα, ο νέος νόμος συγκέντρωσε τα πυρά της αντιπολίτευσης, που μίλησε για αυταρχικές μεθοδεύσεις. Κύριος στόχος του νομοσχεδίου ήταν να

10. Βλ. Μαυρογορδάτος 1988, σελ. 65.

ανατρέψει τους παλαιούς κανόνες του εκλογικού παιγνιδιού στους συνεταιρισμούς που εξασφάλιζαν για ολόκληρες δεκαετίες την εκλογή της ίδιας πάνω-κάτω παραδοσιακής συνεταιριστικής ηγεσίας και να τους αντικαταστήσει από καινούργιους με βάση τον ανταγωνισμό πολιτικών-κομματικών παρατάξεων.

Το νέο πεδίο της αντιπαράθεσης ευνοούσε βέβαια το ΠΑΣΟΚ και τα κόμματα της Αριστεράς, που είχαν παράδοση στην κινητοποίηση μελών και άρα αναμενόταν να επικρατήσουν εύκολα απέναντι στην ιδεολογικά και οργανωτικά ανέτοιμη συντηρητική παράταξη. Πράγματι, κινητοποιώντας δεκάδες χιλιάδες αγρότες που γράφτηκαν στους συνεταιρισμούς και ψήφισαν στις αρχαιρεσίες του 1983, το κυβερνών κόμμα πέτυχε συντριπτική πλειοψηφία στην ΠΑΣΕΓΕΣ, εκλέγοντας στη θέση του προέδρου της τον Β. Σκουλά. Έτσι, σύμφωνα με τον τότε υπουργό Γεωργίας και σημερινό πρωθυπουργό Κ. Σημίτη, υπήρχε πλέον «νομιμοποιημένο συνεταιριστικό κίνημα»¹¹, που θα προχωρούσε στην κατάρτιση νέου νόμου για την οργανωτική διάρθρωση των συνεταιρισμών σε συνεργασία με το υπουργείο του.

Μεσολάβησε στο μεταξύ η ψήφιση του Νόμου 1361 για τους αγροτικούς συλλόγους. Επιβλήθηκε ενιαία οργανωτική δομή στους αγροτικούς συλλόγους, στους οποίους επίσης παραχωρήθηκαν οικονομικοί πόροι, αλλά και δημόσια αρμοδιότητα, η δυνατότητα, δηλαδή, να εκδίδουν αποδεικτικά της αγροτικής ιδιότητας, χάρη στα οποία οι δικαιούχοι μπορούσαν να μετέχουν των κρατικών ευεργετημάτων. Ο νέος νόμος διαπνεόταν από τη φιλοσοφία του «αποκεντρωτικού κορπορατισμού» (σύμφωνα με την εύστοχη επισήμανση του Δ. Κιούκια¹²), αφού οι αγροτικοί σύλλογοι πλέον θα έπαιρναν τη μορφή ημιδημόσιων αποκεντρωμένων μονάδων, ανάλογων με τους συνεταιρισμούς και την τοπική αυτοδιοίκηση. Επί πλέον, γινόταν φανερό η επιδίωξη των εισηγητών του νόμου να αποφευχθεί η παλιά κρατική πρακτική του μονοδιάστατου ελέγχου από τα πάνω και να αντικατασταθεί εν μέρει από πρωτοβουλίες και συμμετοχικές διαδικασίες της βάσης, όπου βέβαια θα κυριαρχούσαν εκείνες οι συνδικαλιστικές δυνάμεις που διέθεταν ικανότητα μαζικής κινητοποίησης των μελών τους.

Αλλά η μεγάλη τομή στα συνεταιριστικά πράγματα θα επιχειρηθεί από το ΠΑΣΟΚ με το Νόμο 1541/85. Οι διατάξεις που προκάλεσαν τις μεγαλύτερες αντιδράσεις ήταν αυτή που κατοχύρωνε την απλή αναλογική και τη παραταξιακή λίστα στις εκλογές των συνεταιρισμών, καθώς και αυτή που επέβαλε την ύπαρξη μιας μόνο συνεταιριστικής οργάνωσης σε κάθε γεωγραφική-διοικητική ενότητα. Ο νόμος εισή-

11. Βλ. *Αγροτικός Συνεργατισμός*, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1983, σελ. 7.

12. Βλ. Δ. Κιούκιας 1994, σελ. 123. Ένα απόσπασμα από την αγόρευση του τότε υπουργού Γεωργίας Κ. Σημίτη στη Βουλή είναι ενδεικτικό της φιλοσοφίας αυτού του είδους αποκεντρωτικού κορπορατισμού: «Μέσα σε μια δημοκρατική πολιτεία η κεντρική διοίκηση ορίζει το γενικό πλαίσιο της πολιτικής. Η εξειδίκευση αυτού του πλαισίου είναι έργο περιφερειακής και τοπικής εξουσίας συλλογικών φορέων, μέσα από το οποίο οι άμεσα ενδιαφερόμενοι εκφράζονται μέσα από τις αποφάσεις τους. Οι συνδικαλιστικές οργανώσεις είναι ένα αναγκαίο βήμα προς την αποκέντρωση της εξουσίας». Βλ. *Πρακτικά Βουλής*, 26 Απριλίου 1983, σελ. 6221.

γαγε επίσης το μοντέλο του αγροτοβιομηχανικού συνεταιρισμού, ενώ, παράλληλα, φρόντιζε να ολοκληρώσει τη μονοπωλιακή θέση της ΠΑΣΕΓΕΣ στον αγροτικό χώρο, στα πλαίσια της κορπορατιστικής σχέσης με το κράτος, και ενίσχυε τη θεσμοθέτηση των νέων κανόνων ανταγωνισμού μέσα στους συνεταιρισμούς, ολοκληρώνοντας τα κενά του Νόμου 1257/82. Ταυτόχρονα θέσπιζε την ισότητα ψήφου ανεξάρτητα από περιουσία, εισόδημα και μορφωτικό επίπεδο και συμπεριλάμβανε ως «τακτικά μέλη» των συνεταιρισμών τις συζύγους και τα τέκνα των αρχηγών των αγροτικών εκμεταλλεύσεων, καθώς και τους απλούς εργάτες γης, ενώ απέκλειε τα λεγόμενα «ειδικά μέλη», που, αν και ιδιοκτήτες κλήρου, η κύρια απασχόλησή τους ήταν εξωγεωργική. Τελικά, εξαιτίας των σφοδρών αντιδράσεων τόσο της αντιπολίτευσης όσο και πολλών συνεταιριστικών οργανώσεων προσκείμενων στο κυβερνών κόμμα, ο Νόμος 1581 θα τροποποιηθεί το 1986 και το 1987, στην ουσία, όμως, θα μείνει ανεφάρμοστος, κυρίως στο σκέλος που αφορούσε τις αναγκαστικές συνενώσεις¹³.

Επιχειρώντας να συνοψίσουμε τη νομοθετική-θεσμική παρέμβαση του ΠΑΣΟΚ στα συνεταιριστικά πράγματα κατά τη δεκαετία του 1980, θα πρέπει να επισημάνουμε τα εξής: ακολουθώντας την πάγια πολιτική των ελληνικών κυβερνήσεων στον αγροτικό χώρο το ΠΑΣΟΚ προχώρησε στην από τα πάνω οργανωτική αναδιάρθρωση του συνεταιριστικού κινήματος, ισχυροποιώντας τη συγκεντρωτική δομή κρατιστικού-κορπορατιστικού τύπου μέσω της ενδυνάμωσης των παρεμβατικών εξουσιών της ΠΑΣΕΓΕΣ, αλλά και εισάγοντας νέους θεσμούς εκπροσώπησης των αγροτικών συμφερόντων. Επιχείρησε, επίσης, να ανατρέψει τους μηχανισμούς ανάδειξης των συντηρητικών συνεταιριστικών ηγεσιών που στηρίζονταν στο παλιό ολιγαρχικό μοντέλο της κυριαρχίας συγκεκριμένων προσωπικοτήτων, θεσμοθετώντας τον κομματικό ανταγωνισμό (που σε συνεργασία με την Αριστερά θα του απέφερε τον έλεγχο των συνεταιρισμών), και την ομοιόμορφη συνεταιριστική δομή σε ολόκληρη την επικράτεια (που θα απέτρεπε τη δημιουργία διασπαστικών οργανώσεων). Κατά βάση, εκείνο που διαφοροποιούσε το νέο καθεστώς από το παλαιό ήταν το είδος των κανόνων πολιτικού ανταγωνισμού που καθόριζαν κάθε φορά το συσχετισμό δυνάμεων μέσα στους συνεταιρισμούς και κατ' επέκτασιν την επιλογή της συνεταιριστικής ηγεσίας ως παρτενέρ της εκάστοτε κυβέρνησης στη χάραξη της αγροτικής πολιτικής¹⁴.

Τελικά, το αποτέλεσμα της παρέμβασης του ΠΑΣΟΚ στο ελληνικό συνεταιριστικό κίνημα έμεινε μακριά ακόμη και από τις προσδοκίες των εμπνευστών της. Αν το ζητούμενο ήταν το «πρότυπο της συνεταιρισμένης οικογενειακής εκμετάλλευσης που θα επιτρέπει τη διατήρηση ενός υψηλού ποσοστού απασχόλησης στην ύπαι-

13. «Οι 58 τροποποιήσεις που έγιναν στο νόμο μέσα σε δύο χρόνια, οι 10 παρατάσεις των προθεσμιών, απαιτούμενων για τη προσαρμογή στο νόμο, η κατάργηση της υποχρεωτικής συγχώνευσης των ενώσεων [...] δίδουν το μέτρο της πάλης των συνεταιρισμών». Βλ. Β. Λαμπροπούλου-Δημητριάδου, 1988, σελ. 21.

14. Βλ. Δ. Κιούκας 1994, σελ. 146.

θρο», το αποτέλεσμα υπήρξε εξαιρετικά πενιχρό. Οι δομικές και λειτουργικές αδυναμίες των συνεταιρισμών (εξάρτηση από το κράτος, ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου, περιορισμένες παραγωγικές δραστηριότητες) παρέμειναν άθικτες. Αντίθετα, δόθηκε έμφαση στη συνδικαλιστικού τύπου προσπάθεια ελέγχου των οργανώσεων, γεγονός που ενδυνάμωσε την κομματική διείσδυση και τον ανταγωνισμό σε ένα χώρο που υποτίθεται ότι αντλούσε τα συγκριτικά του πλεονεκτήματα από την ανέφελη συνεργασία των μελών του. Τα «γαλάζια και πράσινα καφε-νεϊά» αντανakλούσαν ακριβώς το κλίμα στείρας κομματικοποίησης που επικράτησε στην ελληνική ύπαιθρο στη δεκαετία του 1980, αναστέλλοντας κάθε παραγωγική και αναπτυξιακή προσπάθεια και μεταθέτοντας τα πραγματικά προβλήματα στις κομματικές διαμάχες. Ακόμη περισσότερο, οι ρυθμίσεις αυτές αποδείχθηκαν αναποτελεσματικές σε πολιτικό επίπεδο για το ίδιο το κυβερνών κόμμα: οι συντηρητικοί αγρότες ψηφοφόροι, αισθανόμενοι την απειλή διακρίσεων σε βάρος τους, συσπειρώθηκαν γύρω από τον πολιτικό τους φορέα, που, όπως αλλού έτσι και στην ύπαιθρο, σήμανε γενική κινητοποίηση πετυχαίνοντας από τη μια να αυξήσει τη δύναμη του στις εκλογές για την ΠΑΣΕΓΕΣ σε 43,3% το 1987, από 31,2% το 1983 και να στερήσει την απόλυτη πλειοψηφία από τις κυβερνητικές δυνάμεις, και από την άλλη να δημιουργήσει τη δική της ξεχωριστή συνομοσπονδία αγροτικών συλλόγων σε πανελλαδικό επίπεδο (ΣΥΔΑΣΕ).

Επίσης, σε ό,τι αφορά τις σχέσεις κράτους και συνεταιρισμών, οι εξελίξεις της μεταπολιτευτικής περιόδου δεν υπήρξαν ιδιαίτερα ενθαρρυντικές. Πράγματι, η τομή της μεταπολίτευσης του 1974 και της «αλλαγής» του 1981 με την ανατροπή των κοινωνικοπολιτικών ισορροπιών που επέφεραν, αντί να ατονήσουν τα φαινόμενα στενής εξάρτησης των συνεταιρισμών από το κράτος και την εκάστοτε αγροτική πολιτική, αντίθετα τα ενέτειναν στο έπακρο. Οι ίδιες οι συνεταιριστικές οργανώσεις, άλλωστε, υπερασπιζόνταν σε κάθε ευκαιρία το παραδοσιακό καθεστώς του ασφυκτικού κρατικού προστατευτισμού και διανεμητισμού στο χώρο της γεωργίας. Προς αυτή την κατεύθυνση κινούνταν τόσο οι νομοθετικές ρυθμίσεις του ΠΑΣΟΚ στη δεκαετία του '80, όσο και η περιρρέουσα πολιτική ατμόσφαιρα της εποχής. Το αποτέλεσμα ήταν η ολοκληρωτική επικράτηση του κρατικού κορπορατισμού, δηλαδή η εξουθενωτική εξάρτηση των οργανώσεων του αγροτικού και συνεταιριστικού χώρου από το κράτος και τους φορείς αγροτικής πολιτικής και η μετατροπή των συνεταιρισμών σε «αποσυγκεντρωμένες κρατικές υπηρεσίες»¹⁵ και ταυτόχρονα σε δυναμικά κέντρα πελατειακών σχέσεων μεταξύ των αγροτών και των πολιτικο-κομματικών ελίτ¹⁶.

Τέλος, και σε ό,τι αφορά την οικονομική πρακτική των συνεταιρισμών κατά τη δεκαετία του 1980, κυριάρχησαν οι ατυχείς επιλογές και υπονομεύτηκαν σοβαρά οι

15. Σύμφωνα με την έκφραση του Μ. Παπαγιαννάκη στην εφημερίδα *Το Βήμα*, 17 Αυγούστου 1986.

16. Λ. Λουλούδης 1995, σελ. 140.

παραγωγικές και αναπτυξιακές δραστηριότητες των συνεταιριστικών οργανώσεων. Η ασάφεια μεταξύ οικονομικού και κοινωνικού ρόλου των συνεταιρισμών και η στενή εξάρτησή τους από τον κρατικό μηχανισμό είχαν ως αποτέλεσμα οι προσκείμενες στο κυβερνών κόμμα συνεταιριστικές οργανώσεις να επεκτείνουν το ρόλο που είχαν αναλάβει, ασκώντας τη λεγόμενη «κοινωνική πολιτική» της κυβέρνησης στον αγροτικό χώρο. Ως τέτοια θεωρήθηκε η πληρωμή στους αγρότες τιμών πέρα από τις οικονομικές δυνατότητες των συνεταιρισμών. Μεταξύ 1982 και 1987 η κρατική επιχορήγηση προς τους συνεταιρισμούς προσέγγισε τα 2 δισ., δραχμές, σημειώνοντας έναντι της προηγούμενης πενταετίας αύξηση περίπου 230%. Επί πλέον, σημαντικοί οικονομικοί πόροι διοχετεύθηκαν στους δευτεροβάθμιους συνεταιρισμούς με τη μορφή επιδοτήσεων για διάφορες επενδύσεις, δανείων και φοροαπαλλαγών. Οι χρηματοδοτήσεις είτε για στήριξη, μέσω τιμών, του αγροτικού εισοδήματος είτε για επενδύσεις, μεγαλεπήβολες αλλά πρόχειρες και κατά κανόνα ατυχείς, γίνονταν από την ΑΤΕ συνήθως με προφορικές στα όρια της νομιμότητας εγγυήσεις του κράτους, το οποίο, ιδιαίτερα μετά το 1985, αδυνατούσε να καλύψει τις υποχρεώσεις του (Λουλουδής 1993). Το αποτέλεσμα ήταν η υπερχρέωση των συνεταιρισμών έναντι της ΑΤΕ, η οποία κορυφώθηκε το 1989 και μέχρι σήμερα δυσχεραίνει τη λειτουργία τους, παρά τις ρυθμίσεις αυτών των χρεών από το κράτος μετά το 1992¹⁷.

Επί πλέον, η προβληματική κατάσταση του αγροτικού συνεταιριστικού κινήματος, που ήδη παρουσιάστηκε, εντείνει τα *διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας*, σε μια περίοδο όπου η απορρύθμιση των αγορών και η μείωση των επιδοτήσεων επιβάλλει τις κατάλληλες προσαρμογές στις εθνικές οικονομίες. Έτσι, περισσότερο από 15 χρόνια μετά την ένταξη της Ελλάδας στην ΕΟΚ, η ανταγωνιστικότητα όλων σχεδόν των ελληνικών αγροτικών προϊόντων, με ευθύνη και των συνεταιρισμών, έχει μειωθεί όχι μόνο στην εγχώρια αγορά αλλά και στην ευρωπαϊκή και τις διεθνείς αγορές. Τα μεγάλα δομικά και διαρθρωτικά προβλήματα της ελληνικής γεωργίας όχι μόνο δεν αντιμετωπίστηκαν από το συνεταιριστικό κίνημα, αλλά, όπως φαίνεται, η εισοδηματική ευεξία που εξασφαλίστηκε μέσω του κρατικού προστατευτισμού και διανεμητισμού έδρασε ως αποτρεπτικός παράγοντας για τη βελτί-

17. Ο χαρακτήρας της ελληνικής αγροτικής πολιτικής ως μιας μορφής «κοινωνικής πολιτικής» έχει ευρέως αναγνωριστεί και ακόμα περισσότερες φορές υπονοηθεί (Λουλουδής 1995, Βεργόπουλος 1975). Έτσι, η κρατική πιστωτική πολιτική προς τους αγρότες, η οποία άλλωστε διαμεσολαβείται από τους συνεταιρισμούς, έπαιξε έναν ξεκάθαρο κοινωνικό ρόλο. Γι' αυτόν το λόγο, η ρύθμιση των συνεταιριστικών χρεών που δημιουργήθηκαν κυρίως εξαιτίας της κρατικής αγροτικής πολιτικής υπήρξε μια αρκετά διαδεδομένη πρακτική των ελληνικών κυβερνήσεων στο μεγαλύτερο μέρος της μεταπολεμικής περιόδου. Ακόμα και πρόσφατα, τον Οκτώβριο 1997, ψηφίστηκε νόμος του κράτους που ρύθμιζε ένα μεγάλο μέρος των χρεών των ΑΣΟ (που δημιουργήθηκαν κατά την περίοδο πριν από το 1991), που έφτανε τα 200 δισεκατομμύρια δραχμές. Αν και αυτό το γεγονός συνάντησε αρκετές αντιδράσεις από την κοινή γνώμη, ήταν αποτέλεσμα πολιτικού συμβιβασμού μεταξύ των δυο μεγάλων πολιτικών κομμάτων της χώρας.

ωση της παραγωγικής εικόνας των συνεταιριστικών οργανώσεων. Η φιλοδοξία να γίνουν οι συνεταιρισμοί αυτόνομες οικονομικές μονάδες, ανεξάρτητες από το κράτος ως προς «επιδοτήσεις, φοροαπαλλαγές και κάλυψη ελλειμμάτων» και ικανές «να γλιτώσουν τον αγρότη από την εκμετάλλευση των μεσαζόντων», όπως υποσχόταν η εισηγητική έκθεση του Ν.1541/85, κάθε άλλο παρά πραγματικότητα έγινε¹⁸.

Έτσι, το ζητούμενο που αναδεικνύεται σήμερα είναι σε ποιο βαθμό οι αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις μπορούν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση που ορίζεται από τη συνεχιζόμενη εξασθένηση των μηχανισμών της ΚΑΠ και τη γενικότερη φιλελευθεροποίηση της αγοράς, αφού είναι φανερό ότι, αν η στήριξη και η προστασία μειωθούν και η ελληνική γεωργία αφευθεί ως όμηρος στην πλήρη λειτουργία των συνθηκών της αγοράς, το αγροτικό εισόδημα θα μειωθεί σημαντικά, ιδιαίτερα σε εκείνες τις περιφέρειες που τα προϊόντα απολαμβάνουν υψηλά επίπεδα στήριξης και προστασίας. Το οικονομικό περιβάλλον που έχει διαμορφωθεί εξαιτίας αυτών των εξελίξεων δεν ευνοεί με κανέναν τρόπο την εφαρμογή μιας «κοινωνικής πολιτικής» από τους ελληνικούς συνεταιρισμούς με τη μορφή μιας κρατικής αγροτικής πολιτικής, παρόμοιας με εκείνη που εφαρμόστηκε στη δεκαετία του 1980.

Οι ελληνικοί αγροτικοί συνεταιρισμοί βρίσκονται σήμερα σε μια μεταβατική περίοδο και οι προκλήσεις που αντιμετωπίζουν είναι σημαντικές για την επιβίωση των ίδιων, αλλά και των συνεταιρισμένων αγροτών που εμφανίζονται ανίσχυροι μπροστά στον ολοένα αυξανόμενο ανταγωνισμό των αγορών. Ο «κοινωνικός» χαρακτήρας των ελληνικών συνεταιρισμών εμφανίζεται να εκλείπει προς όφελος των δυνάμεων της αγοράς. Από μια πρώτη φάση προστατευτισμού και διαχείρισης των αγροτικών προϊόντων υπό τον κρατικό έλεγχο, οι αγροτικές συνεταιριστικές οργανώσεις εισέρχονται πια σε ένα μεταλλασόμενο και ανταγωνιστικό περιβάλλον, στο οποίο αναμένεται από αυτές να λειτουργήσουν αποτελεσματικά, χωρίς μια ενδιάμεση φάση προσαρμογής και χωρίς κάποια αξιολογία χρηματοδοτικά μέσα. Ένας νέος ρόλος αναζητείται για τους ελληνικούς συνεταιρισμούς, που θα τους επιτρέψει να προχωρήσουν στη στρατηγική και θεσμική αναδιοργάνωσή τους, ώστε να εγκαταλείψουν τις παθητικές διοικητικές-διαμεσολαβητικές δραστηριότητες, οι οποίες τους περιθωριοποιούν, και να στραφούν σε νέες σύγχρονες, παραγωγικές και αναπτυξιακές κατευθύνσεις.

18. Βλ. Δ. Κιούκας 1994, σσ. 146-147.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

- Αβδελίδης, Π.Σ., *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Κίνημα στην Ελλάδα*, 4η έκδοση, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986.
- Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδος (ΑΤΕ), *Το Αγροτικό Συνεταιριστικό Κίνημα στην Ελλάδα: Ετήσιες Εκθέσεις των Δραστηριοτήτων των Συνεταιριστικών Οργανώσεων*, Αθήνα, Τμήμα Αγροτικών Συνεταιρισμών, 1982-1991.
- Βεργόπουλος, Κ., *Το Αγροτικό Ζήτημα στην Ελλάδα: Η Κοινωνική Ενσωμάτωση της Γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.
- Δασκάλου, Γ., *Αστικοί και Αγροτικοί Συνεταιρισμοί*, Αθήνα, 1992.
- Δημητριάδη, Ζ. και Ουσταπασίδης, Κ., «Εισαγωγή Σύστημάτων Αξιολόγησης Προσωπικού, Κινήτρων και Μισθών στις Ελληνικές Συνεταιριστικές Οργανώσεις και Επιχειρήσεις», *Συνεταιριστική Πορεία*, 1991, 23, σσ. 143-156.
- Ε.Ε., *Η Κατάσταση της Γεωργίας στην Ε.Ε.*, Έκθεση 1995, Λουξεμβούργο, Γραφείο Επίσημων Εκδόσεων της Ευρωπαϊκής Κοινότητας, 1996.
- Καζάκος, Ι., και Ιωάννου, Ι., *Η Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και η Βιομηχανία Τροφίμων*, Αθήνα, ΙΟΒΕ, 1990.
- Καπογιάννης, Δ., «Αγροτική Πίστη και Θεομοί, 1915-1935»· κείμενο που παρουσιάστηκε στο 68η Συνάντηση του Ιστορικού Αρχείου της Εθνικής Τράπεζας της Ελλάδας, 20 Νοεμβρίου 1986.
- Καραμπελιάς, Γ., *Κράτος και κοινωνία στη μεταπολίτευση (1974-1998)*, Εξάντας, 1989.
- Κασίμης, Χ., και Παπαδόπουλος, Α.Γ., «Η Ανάπτυξη του Αγροτο-τροφικού Συμπλέγματος και η Πολιτική Οικονομία του Αγροτικού Μετασχηματισμού», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 1996, 89/90, σσ. 19-52.
- Κιούκας, Δ. Κ., *Η Οργάνωση των Συμφερόντων στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1994.
- Κολύρης, Π., «Παρελθόν, Παρόν και Μέλλον των Συνεταιρισμών», κείμενο που παρουσιάστηκε στη συνάντηση του Ινστιτούτου Συνεταιριστικών Σπουδών, 1994.
- Λαμπροπούλου-Δημητριάδου Β., «Οι τροποποιήσεις του Ν.1541/85», *Συνεταιριστική Πορεία*, Ιανουάριος-Μάρτιος 1988.
- Λάππας, Ν., «Μερικές Αντιφάσεις που χαρακτηρίζουν την Ανάπτυξη του Συνεταιριστικού Τομέα», *Αγροτικός Συνεργατισμός*, Ιανουάριος 1990.
- Λινάρδος-Ρυλιμόν, Π., *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου στη μεταπολεμική Ελλάδα*, Αθήνα, Οκτώβριος 1987 (αδημοσίευτη μελέτη).
- Λουλούδης, Λ., «Οι Πολιτικές Όψεις του Κρατικού Παρεμβατισμού στην Ελληνική Γεωργία», *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 1995, 6, σσ. 121-146.
- Λουλούδης, Λ., και Μαραβέγιας Ν., «Οι Αγρότες και η Αγροτική Πολιτική στην Ελλάδα από την Είσοδο της χώρας στην Ε.Ε.», στο βιβλίο των Λ. Λουλούδη και Χ. Κασίμη (επιμ.), *Αγροτική Ελλάδα: Εύθραυστες Δομές και Νέες Πραγματικότητες*, Αθήνα, Πλέθρο, (υπό έκδοση) 1998.
- Μαυρογορδάτος, Γ., *Μεταξύ Πιτυοκάμπη και Προκρούστη: Οι Επαγγελματικές Οργανώσεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1988.
- Ουσταπασίδης, Κ., και Δημητριάδη, Ζ., «Εσωτερική Οργάνωση και Στρατηγικές των Συνεταιριστικών Οργανώσεων στην Ελλάδα», *Συνεταιριστική Πορεία*, 1991, 20, σσ. 127-138.
- Παπαγεωργίου, Κ., «Αναζητώντας έναν σύγχρονο ρόλο για τους Αγροτικούς Συνεταιρισμούς», *Αγροτικός Συνεργατισμός*, 1994, 1/2, σσ. 42-45.
- Παπαδόπουλος, Α.Γ., «Ευέλικτη Γεωργία: Στρατηγική Επιβίωσης και Αντίσταση στην Περιθωριοποίηση ή Μορφή Ενσωμάτωσης στο Αγροτο-τροφικό Σύστημα.»· Κείμενο που παρουσιάστηκε στο 4ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αγροτικής Οικονομίας· Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 28-

30 Νοεμβρίου 1996.

Πατρώνης, Β., «Κράτος, Αγροτική Πολιτική και Συνεταιρισμοί», κείμενο που παρουσιάστηκε στο σεμινάριο που διοργανώθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών με τον τίτλο *Αγροτική Πολιτική, Κράτος και Ελληνική Οικογενειακή Γεωργία*, Ερμούπολη, 17 Ιουλίου 1997.

Χαραλάμπους, Κ., *Το Ελληνικό Συνεταιριστικό Κίνημα*, Αθήνα, 1993.

Ξενόγλωσση

Daouli, J. and Demoussis, M., «Agricultural Cooperative Activities and their Impact on Members' Income: A Review of the Post-War Period», *Greek Review of Agrarian Studies*, 1988, 2:4, 98-123.

Goussios, D. and Zakopoulou, E., «The Cooperative and Union Movement in Greece» in Just, F. (ed.), *Cooperatives and Farmers' Unions in Western Europe*, Esbjerg, South Jutland University Press, 1990, 27-47.

Gueslin, A., «Introduction» in Just, F. (ed.), *Cooperatives and Farmers' Unions in Western Europe*, Esbjerg, South Jutland University Press, 1990, 11-23.

Kasimis, C. and Papadopoulos, A.G., «The Heterogeneity of Greek Family Farming: Emerging Policy Principles», *Sociologia Ruralis*, 1994, 34, 206-228.

Moyano Estrada, E., «Farmers' Unions and the Restructuring of European Agriculture». *Sociologia Ruralis*, 1995, 35, 348-365.

Oustapassidis, K., «Economies of Scale in Agricultural Marketing Cooperatives: The Case of Greek Unions», *Journal of Rural Cooperation*, 1992, 20, 127-138.

Oustapassidis, K., A. Sergaki, A. Vlachvei and G. Baourakis, «Market Shares of Farm Cooperatives in Greece, Before and After Accession to the EC», *Journal of Rural Cooperation*, 1995, 23, 17-30.

Papadopoulos A.G. and Patronis V., «The Crisis of Greek Cooperatives in the Context of the Globalization Process», *Journal of Rural Cooperation*, 1997, 25(2), 127-138.